

LATİN AMERİKA'NIN KOVID-19 İLE İMTİHANI: BAŞARI İHTİMALİ VAR MI?

Emrah KAYA

Dış Politika ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi

Giriş

Dünya, 2019'un son ayında Çin'in Vuhan kentinde ortaya çıkan bir virüsün etkisiyle yeni tip Koronavirüs (Kovid-19) salgını ile karşı karşıya kaldı. Virüs kaynaklı bulaşıcı hastalık, küresel bir etki yarattı ve 2020'de salgın dünya kamuoyunun ilk gündem maddesi hâline geldi. Bu süreçte salgının hangi ülkeyi nasıl etkilediği, devletlerin salgınla nasıl mücadele ettiği gibi hususlar gündemde öne çıktı. Ülkelerin izledikleri politikaları çerçevesinde ortaya çıkan sonuçlar çerçevesinde başarılı ve başarısız ülkeler sınıflandırmaları yapıldı. Virüs, gitgide yayılırken hastalığın Latin Amerika bölgesine ulaşması çok uzun sürmedi. Latin Amerika'da ilk Kovid-19 vakasının 26 Şubat'ta Brezilya'da görüldü ve salgın kaynaklı ilk ölüm 7 Mart'ta Arjantin'de yaşandı.¹

Geçmişte salgınlar karşısında çok zor bir süreç geçiren Latin Amerika'nın Kovid-19 karşısında nasıl bir sınav vereceği merak ediliyordu ve hastalığın bölgede hızla yayılması sebebiyle salgının merkez üssünün Latin Amerika olacağı endişesi ortaya çıktı.² Bölgenin geçmişi, siyasî, sosyal ve ekonomik sorunların hat safhada olması, yetersiz altyapı ve sağlık sistemi, popülist siyasetçilerin hatalı politikaları ile birleşince ortaya korkunç bir tablo çıktı. Geline nokta, dünyada en çok vakanın görüldüğü ve en çok vefatın yaşandığı ikinci ülke olan Brezilya'da 55 binden fazla kişinin öldüğü ve ölüm oranının yüksek olduğu görülmektedir. Kıtada her gün yaklaşık 60 bin yeni vaka tespit edilmekte ve 2 bine yakın insan hayatını kaybetmektedir. Bu çerçevede, bölge ülkelerinde var olan bazı sosyo-ekonomik

¹ Mustafa Özdemir, "[Corona Virüsü Latin Amerika'daki Bütün Ülkelerde](#)", Amerikanın Sesi, 23.05.2020.

² Jake Horton, "[Koronavirüs: Salgının yeni merkezi Latin Amerika mı?](#)", BBC Türkçe, 22.05.2020.

şartların salgının hızla yayılmasına ve ölüm oranının yüksek olmasına yol açtığı görülmektedir.³

Latin Amerika'nın Salgın Geçmişi

Avrupalılar 1492'de Amerika kıtasına ayak bastıktan sonra kıtada çeşitli salgınlara neden oldu. Eski Dünya'nın insanları, geldikleri Yeni Dünya'ya veba, çiçek, kızamık, kabakulak gibi hastalıkları da beraberlerinde getirdi. Amerika kıtasında bulunan yerlilerin hem bağışıklık sistemleri bu mikroplara alışık değildi hem de ellerindeki ilaçlar bu hastalıkları tedavi etmiyordu. Yerlilerin büyük merkezlerde yaşamaları ve Avrupalılardan kaçanların kırsal alanlara yönelmesiyle kıtanın en ücra köşesine kadar yayılan hastalıklar demografik felakete yol açtı. Milyonlarca yerli hastalanmaya ve ölmeye başladı.⁴ Salgınlar Amerika kıtasına göz diken İspanyollar, Portekizliler, İngilizler ve Fransızlara büyük bir fırsat sundu. Çünkü salgınlar neticesinde yerlilerin ölmesi hem ele geçirilmek istenen toprakların boşalması hem de savaşıacak yerli sayısının azalması anlamına geliyordu.

Meksikalıların atası olan Azteklerin yaşadıkları Avrupa'dan yaşanan göç kaynaklı salgınlara örnek olarak gösterilebilir. 1520 yılında Meksika'da çiçek hastalığı salgını yaşandı ve salgında 5 ilâ 8 milyon yerli hayatını kaybetti. 1545 ve 1576'da yaşanan kanamalı ateşli iki salgında ise 7 ilâ 17 milyon yerlinin öldüğü belirtilmektedir. Yani bu üç salgın sonrasında Meksika'daki yerli sayısı 20 milyondan 2 milyonun altına düştü.⁵ Bu süreç dünya tarihinin en ölümcül salgınlarından biri olarak kayıtlara geçti.

Kıtadaki salgınların bir kısmı rastlantısal olarak ortaya çıksa da belli dönemlerde Avrupalılar, hastalıkları biyolojik silah olarak da kullanmaya başladı. İngilizler, ele geçirmek istedikleri bölgelerdeki yerlileri yok etmeye kararlıydı. Bunu en az masrafla gerçekleştirecekleri araç ise çiçek hastalığıydı. İngilizlerin kıtada başlattığı biyolojik suikastlar kapsamında görüşmeler yaptıkları Kızılderililere çiçek hastalarının kullandığı battaniyeleri vermeleri bunun ilk örneklerindendi. Diğer bir örnek ise İngilizlerin yok etmeye çalıştığı Powhatans yerlileriydi. 1600'lü yıllarda kabilenin sayısı 50 bin civarıyken İngilizlerin yaydığı çiçek hastalığı nedeniyle kabilenin %90'ı yok oldu. İngilizler aynı zamanda yerlilerin besin bulmasını zorlaştırmak için tarlalara ve balık avlamak için kullandıkları kanolara zarar veriyordu. Neticede Amerika kıtasındaki yerlilerin %90'ı yok edildi ve yerlilere ait topraklar Avrupalılarca ele geçirildi.⁶ Yerlilerin katledilmeleri sonucu çiftlikler ile madenlerde çalışacak insan

³ Worldometer sitesinden derlendi: <https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries> (27.06.2020).

⁴ Clive Ponting, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, (Çev. Eşref Bengi Özbilen), Alfa Yayınları, İstanbul, 2011, s. 463-464.

⁵ Rodolfo Acuna-Soto, David W. Stahle, Malcolm K. Cleaveland and Matthew D. Therrell, "Megadrought and Megadeath in 16th Century Mexico", *Emerging Infectious Diseases*, Vol. 8, No. 4, April 2002, p. 360.

⁶ Sefa M. Yürükel, *Batı Tarihinde İnsanlık Suçları*, Marmara Grubu Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı, İkinci Baskı, İstanbul, 2004, s. 42-49.

ihtiyacını karşılamak için Avrupalılar, kıtaya Afrika'dan yeni insanlar getirdi. Bu durum kıtanın demografik yapısını tamamıyla değiştirdi.⁷

Modern tıbbın gelişmesi, dünya üzerinde daha önce anlaşılamayan ve tedavisi bulunmayan birçok hastalığın tedavi edilmesini sağladı. Çiçek, kızamık, grip, veba, kolera, çocuk felci gibi hastalıklar artık gelişmiş ülkelerde görülüyor. Ancak hâlâ sağlık sistemi gelişmemiş, temiz su ile gıda temininde sıkıntılar yaşayan ve Haiti gibi çeşitli doğal afetlere maruz kalan ülkelerde salgınlar görülmeye devam ediyor. Bununla birlikte doğanın düzeninde ve insanların hayatlarında yaşanan değişimle beraber yeni virüsler ortaya çıkmaya başladı.

Latin Amerika'da 21. yüzyılda yaşanan en önemli salgınlara bakıldığında 2000'den 2010'a kadar çeşitli bölge ülkelerinde dang humması, 2010'da Haiti'de kolera, 2015'te zika virüsü görüldü. Günümüzde Latin Amerika ülkeleri için en önemli sorunu teşkil eden hastalıklar zika (aşı geliştirme çalışmaları sürüyor), dang humması (aşı çalışmaları sürüyor) ve chikungunya'dır (aşısı yoktur). Bölge aynı zamanda enfeksiyon hastalıkları bazında dünyadaki en tehlikeli bölgelerden biridir.⁸ Bölge ülkeleri bu hastalıklarla boğuşurken Çin'de ortaya çıkan Kovid-19 hastalığı yayılmaya başladı ve tüm kıtayı etkisi altına aldı.

Latin Amerika ve Kovid-19

Bazı kesimlerde havanın ısınmasıyla salgının etkisinin azalacağı düşüncesi vardı. Ancak dünyanın kuzeyi yaz mevsimine geçerken güney ise kış mevsimine geçiyor. Bu nedenle, eğer gerçekten de hava şartları ile virüsün yayılması arasında bir ilişki varsa, güney yarım kürede havanın soğuması virüs için yeni elverişli bir ortam anlamına gelebilir ve bölgedeki nemli hava virüs için elverişli bir ortam yaratabilir. Çünkü virüse dair yapılan araştırmalarda görüldüğü kadar nemli ortamlar virüsün hem varlığını sürdürme hem de yayılma ihtimalini arttırmaktadır. Bununla birlikte, Latin Amerika ülkelerine baktığımızda şu hususlar öne çıkmaktadır:

- İnsanların geliri oldukça düşüktür; ülke ekonomileri gelişmemiş ya da gelişmekte olan kategorisinde bulunmaktadır. Ayrıca toplumlarda zenginlik etnik olarak orantısız dağıtılmıştır. Yani beyazlar genel olarak zengin; yerliler, Afrika kökenliler ve melezler ise çoğunlukla yoksul sınıfta içindedir.
- Bölgede hayat standardı düşüktür. Beyazlar iyi şartlarda yaşarken eğitim ve sağlık gibi konularda bile yerliler, Afrika kökenliler ve melezler çoğunlukla devlet desteğine muhtaçtır.
- Ülkelerde ekonomik krizin yanı sıra sosyal ve siyasî krizler yaşanmaktadır. Ayrıca bölge ABD merkezli müdahalelere veya yaptırımlara maruz kalmaktadır.

⁷ John Charles Chasteen, *Latin Amerika Tarihi*, (Çev. Ekin Duru), Say Yayınları, İstanbul, 2012, s. 54-58.

⁸ Dünya Sağlık Örgütü'nün sitesinden derlendi: <https://www.who.int/> (26.06.2020).

- Bölge çeşitli dönemlerde aşırı yağış kaynaklı sellere, heyelanlara ve depremlere maruz kalmaktadır. Bu ise temiz su ve gıdaya ulaşmayı zorlaştırmaktadır.
- Hem ülkeler arasında hem de bölgeden ABD'ye doğru önemli bir göç sorunu yaşanmaktadır.
- Latin Amerika'nın önemli bir kısmında tropikal iklim hâkimdir ve yağmur ormanlarında yaşayan ilkel kabileler bulunmaktadır.
- Tropikal iklim nedeniyle bölgede önemli ölçüde sivrisinek bulunmakta ve birçok hastalık bu canlılar aracılığı ile bulaşmaktadır.

Bütün bu özelliklerin Koronavirüsün yayılması için bölgenin önemli bir potansiyel taşıdığını söylemek mümkündür. Örnek olarak insanların hayat standardının düşük olması hijyen gibi çeşitli noktalarda sorunlar yaşanmasına sebep olabilmektedir. Ayrıca ekonomik geliri az olan bir ailenin virüse karşı bağışıklık sistemini güçlü tutabilmek amacıyla sağlıklı beslenme imkânı oldukça düşüktür. Ayrıca, Beyazlar genel olarak sitelerde yaşamaktayken insanların çoğu gecekondualarda yaşamakta; evlerin iç içe geçtiği mahallelerde insanların teması virüsün bulaşma riskini de arttırmaktadır. Bu durum hayatını kaybedenlerin çoğunlukla yerliler, Afrika kökenliler ve melezler olmasına yol açmaktadır. Benzer bir durum ABD'de de yaşanmakta; ekonomik uçurum beyazlara avantaj sağlarken diğer gruplarda virüse bağlı ölüm oranı daha yüksek olmaktadır.

Latin Amerika'daki ülkelerin önemli bir kısmının ekonomisinin iyi olmaması, devletlerin virüs ile mücadele sırasında halka vereceği desteğin zayıf kalmasına neden olmaktadır. Hiçbir bölge ülkesi Kanada gibi vatandaşlarına "siz parayı düşünmeyin" diyememektedir. Ayrıca ülkelerdeki sağlık imkânları yetersizdir. Latin Amerika'nın hem coğrafi olarak en büyük hem de en güçlü ülkesi Brezilya'da kamunun verdiği sağlık hizmeti düşük kalitede, yatak sayısı yetersiz ve doktor oranı azdır. Bu yüzden Brezilya, Küba'dan doktor getirtmiştir.⁹ Bununla birlikte Kovid-19'un dünyada yarattığı olumsuz etki ekonomilere büyük bir zarar verirken bazı ülkeler ekonomiyi ayakta tutabilmek için sokağa çıkma yasağı gibi tedbirler almamaya devam etmektedir. Bunun en önemli örneklerinden biri Brezilya'dır. Brezilya Devlet Başkanı Jair Bolsonaro, virüsü "basit bir grip" olarak görürken sosyal kısıtlama tedbirlerinden imtina ederek ekonomiyi ayakta tutabilmeye çalışmaktadır.¹⁰ Bolsonaro'nun benimsediği bu yaklaşım virüsün yayılmasına neden olurken kısa sürede iki sağlık bakanı istifa etmiş ve Rio de Janeiro'daki çeteler hükümete karşı tepki göstererek sokağa çıkma yasağı uygulamaya başlamıştır.¹¹

⁹ Gamze Kutlu ve Türkan Yıldırım, "Brezilya Sağlık Sisteminin Değerlendirilmesi", PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Haziran 2017, Cilt:3, Sayı 2, s. 168.

¹⁰ Segâh Tekin, "Brezilya'da Kovid-19 gölgesinde siyasal kriz", Anadolu Ajansı, 27.04.2020.

¹¹ "Brezilya'da mafya salgına karşı sokağa çıkma yasağı ilan etti, hükümeti önlem almamakla eleştirdi", Euronews, 24.03.2020.

Diğer yandan, salgını kontrol altına alabilmek için sokağa çıkma yasağı uygulayan Şili gibi ülkeler de bulunmaktadır.

Latin Amerika ülkeleri 1830'lardan itibaren bağımsızlıklarını kazanmışlarsa da tam manasıyla bir siyasî ve ekonomik bağımsızlıktan bahsedilmesi pek mümkün değildir. Bu sorun kendisiyle birlikte bölgede istikrarsızlığa ve sorunların kronikleşmesine yol açmaktadır. Siyasî zeminde uzlaşının olmadığı ülkelerde, toplumsal çatışmalar artarken dış müdahalelere daha açık hale gelebilmekte ve merkez-çevre ilişkisi çerçevesinde şekillenen toplumlarda çevrenin merkezi, merkez ülkenin çıkarları doğrultusunda politikalar izleyebilmektedir.¹² Günümüzde bunun en önemli örneklerinden biri olarak Trump'a benzetilen Bolsonaro öne çıkarken merkez ülkenin çıkarlarına aykırı hareket eden ülkeler darbelere ve müdahalelere maruz kalabilmektedir. Brezilya, merkeze bağlı politika izlerken Venezuela ve Küba, ABD karşıtı yönetimi nedeniyle ekonomik yaptırımlara maruz kalmaktadır.¹³ Bu durum ise bölgedeki krizin ve salgının derinleşmesine ve genişlemesine yol açmaktadır.

Çeşitli dönemlerde yaşanan doğal felaketler neticesinde bölgede tam manasıyla bir insanî kriz yaşanmaktadır. Bu süreçte uluslararası yardıma ihtiyaç duyan ülkeler, dünyanın Kovid-19 ile mücadele ettiği böyle bir dönemde ne kadar yardım bulabileceği tartışmalıdır. Bölgede temiz gıda ve suya ulaşımın zor bir hâl alması insanların hem bağışıklık sistemlerinin zayıflaması hem de Kovid-19'un yanı sıra daha başka hastalıkların yayılması için de fırsat oluşturmaktadır. İki ya da daha fazla hastalığın aynı anda yayılması insanların hayatını kaybetme olasılığını artırmaktadır.

Latin Amerika'da önemli bir göç sorunu bulunmaktadır. Bölge ülkeleri arasında yaşanan göçle beraber ABD'ye doğru devam eden iki yönlü bir göç bulunmaktadır. Göçün çeşitli nedenleri bulunsa da bu süreçte kontrolsüz geçişler hastalığın yayılma ihtimalini artırabilmektedir. Ayrıca ABD'ye ulaşmaya çalışan göçmenler günlerce yürümekte ve çadırlarda kalmaktadır. Ancak ABD Başkanı Trump, ülkesine göçmen kabul etmemekte ve sınıra gelen göçmenleri Guatemala ile Meksika'da bekletmektedir. Bu ise göçmenler için sağlıksız bir ortamda yaşamalarına ve hastalığın yayılma ihtimalinin artmasına neden olmaktadır.

Latin Amerika'daki çoğu yerli kabilenin bile dış dünya ile bağlantısı bulunmaktadır. Bu durumun sonucu olarak, Kovid-19 ilkel şartlarda yaşayan kabileler arasında yayılması yeni bir trajedinin ortaya çıkmasına ve dünyadaki bazı kültürlerin yok olmasına neden olabilir. Virüs bir süre önce çeşitli kabilelere ulaşırken bu insanlar

¹² Emrah Kaya, "Modern Dünya-Sistem Teorisi Kapsamında ABD ile Küba Yakınlaşmasının Eleştirisi ve Latin Amerika'ya Olası Yansıması", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 57, 2016, s. 363-365.

¹³ Beyza Binnur Dönmez, "[COVID-19: Venezuela, Cuba hail UN sanctions-easing call](#)", *Anadolu Ajansı*, 25.03.2020.

hâlâ ilkel şartlarda yaşamaktadır. Bu nedenle de yerli kabileler arasındaki ölüm oranı ulusal çaptaki ölüm oranının yaklaşık 2 katıdır.¹⁴

Sonuç

Latin Amerika'da durum daha da kötüye giderken Brezilya'da toplam vaka 1,28 milyon, hayatını kaybedenlerin sayısı ise 56 bin civarındadır. Bu verilere göre Brezilya, dünyada ABD'den sonra ikinci sırada yer almaktadır. Ancak Bolsonaro, virüsü küçümsemeye ve ekonomiyi önemsemeye devam etmektedir. Peru ve Şili, 250 binden fazla vaka ile dünya sıralamasında 7. ve 8. sırada bulunmaktadır. Ancak ölüm oranı nispeten daha düşük olan bu ülkelerden Peru 9 bine yaklaşan ölüm vakasıyla 12. sırada, Şili ise 5 bin ölüm ile 17. sırada bulunmaktadır. Meksika ise vaka sayısı bakımından 200 bini aşan rakamla 11. sırada, 25 bin ölü sayısı ile de 7. sırada yer almaktadır. Güney Amerika'da toplam vaka sayısı 2 milyonu aşarken salgın nedeniyle hayatını kaybedenlerin sayısı 80 bindir. Orta Amerika'da ise 320 bin vaka 29 bin ölüm yaşanmıştır.¹⁵ Bu sayıların gittikçe artması söz konusuysen popülist söylemler ile ekonomiyi öncelik haline getiren siyasetçiler durumun daha da vahim hale gelmesine neden olmaktadır. Dahası, Latin Amerika ülkelerinde salgının birinci dalgasında hâlâ zirveyi görmediği düşünülmektedir.

Latin Amerika ülkeleri bazı önlemler almaya çalışsa da bölgenin salgının yayılması için sosyal ve ekonomik bakımdan elverişli bir ortama sahip olduğu söylenebilir. İnsanların düşük hayat standardına sahip olması, devletlerin gerekli imkânlarla sahip olmaması ve siyasî, sosyal, ekonomik krizler gibi nedenler bölgedeki salgının büyük bir yıkıma neden olacağını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, bölgedeki başka hastalıkların varlığı da Kovid-19'un ölümle sonuçlanma ihtimalini önemli ölçüde arttırmaktadır.

Söz konusu olumsuz özelliklere sahip olan Latin Amerika'da hayat şartlarının kısa bir süre içinde iyileştirilmesi imkânsız görülmektedir. Bu noktada kişisel temizliğe dikkat etmek, sosyal mesafeyi korumak, şartlı izolasyon uygulamak ya da sokağa çıkma yasağı ilan etmek gibi önlemlerin alınması ve siyasî karar alıcıların bu önlemleri tavizsiz bir şekilde uygulaması gerekmektedir. Lakin Latin Amerika ülkelerinde sokağa çıkma yasağı uygulandığı zaman zaten zayıf olan ekonomilerin daha da kötüleşeceği açıktır.¹⁶ Bu gerekçeyle bazı hükümetlerin tedbirleri uygulamaktan imtina etmesi bir yana, sıkı tedbirler hayata geçirilirse ekonomi alanında yeni sorunların doğması kaçınılmaz olacaktır. Sonuç olarak, Latin Amerika'nın bu salgına karşı vereceği mücadelede başarılı olma ihtimalinin düşük olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁴ Shasta Darlington, Jose Brito, and Flora Charner, "[Report: Brazil's indigenous people are dying at an alarming rate from Covid-19](#)", CNN, 23.05.2020

¹⁵ Worldometer sitesinden derlendi: <https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries> (27.06.2020).

¹⁶ Ceren Uysal Oğuz, "[Latin Amerika'da COVID-19 ve Derinleşen Sorunlar](#)", Dış Politikada Kadınlar, Haziran 2020, s. 5-6.

Kaynakça

- "Brezilya'da mafya salgına karşı sokağa çıkma yasağı ilan etti, hükümeti önlem almamakla eleştirdi", <https://tr.euronews.com/2020/03/24/brezilya-da-mafya-salg-na-kars-sokaga-c-kma-yasag-ilan-etti-hukumeti-onlem-almamakla-elest> (26.06.2020).
- Acuna-Soto, Rodolfo, David W. Stahle, Malcolm K. Cleaveland and Matthew D. Therrell, "Megadrought and Megadeath in 16th Century Mexico", *Emerging Infectious Diseases*, Vol. 8, No. 4, April 2002.
- Charles Chasteen, John, *Latin Amerika Tarihi*, Ekin Duru (çev.), Say Yayınları, İstanbul, 2012.
- Darlington, Shasta, Jose Brito, and Flora Charner, "Report: Brazil's indigenous people are dying at an alarming rate from Covid-19", <https://edition.cnn.com/2020/05/23/world/coronavirus-indigenous-death-apib-intl/index.html> (27.06.2020).
- Donmez, Beyza Binnur, "COVID-19: Venezuela, Cuba hail UN sanctions-easing call", <https://www.aa.com.tr/en/americas/covid-19-venezuela-cuba-hail-un-sanctions-easing-call/1779141> (26.06.2020).
- Dünya Sağlık Örgütü, <https://www.who.int/> (26.06.2020).
- Horton, Jake, "Koronavirüs: Salgının yeni merkezi Latin Amerika mı?", <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52776062> (25.06.2020).
- Kaya, Emrah, "Modern Dünya-Sistem Teorisi Kapsamında ABD ile Küba Yakınlaşmasının Eleştirisi ve Latin Amerika'ya Olası Yansıması", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 57, 2016.
- Kutlu, Gamze ve Türkan Yıldırım, "Brezilya Sağlık Sisteminin Değerlendirilmesi", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Haziran 2017, Cilt:3, Sayı 2.
- Özdemir, Mustafa, "Corona Virüsü Latin Amerika'daki Bütün Ülkelerde", <https://www.amerikaninsesi.com/a/corona-virusu-latin-amerikadaki-butun-ulkelerde/5341997.html> (25.06.2020).
- Ponting, Clive, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011.
- Tekin, Segâh, "Brezilya'da Kovid-19 gölgesinde siyasal kriz", <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/brezilya-da-kovid-19-golgesinde-siyasal-kriz-/1819857> (26.06.2020).
- Uysal Oğuz, Ceren, "Latin Amerika'da COVID-19 ve Derinleşen Sorunlar", *Dış Politikada Kadınlar*, Haziran 2020, http://wfp14.org/wp-content/uploads/2020/06/Ceren-Uysal-0%C4%9Fuz_DPK_Not9.pdf (27.06.2020).
- Worldmeter, <https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries> (27.06.2020).
- Yürükel, Sefa M., *Batı Tarihinde İnsanlık Suçları*, Marmara Grubu Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı, İkinci Baskı, İstanbul, 2004.